

PUSDALYVIO VARTOJIMAS DABARTINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE

J. BALKEVIČIUS

Asmeninio sakinio aplinkybė, kylanti iš to paties veiksnio kito veiksmo, dabartinėje lietuvių kalboje reiškia pusdalyviu arba būtojo kartinio laiko dalyviu.

Tarp pusdalyvinės aplinkybės ir aplinkybės, išreikštos veikiamuoju būtojo kartinio laiko dalyviu, skirtumas tas, kad pusdalyvis, neturėdamas laiko kategorijos, iškelia veiksma, einantį laiko atžvilgiu lygiagrečiai su tariniu, o būtojo kartinio laiko dalyvis iškelia veiksma, įvykusį ir pasibaigusį anksčiau už tarinį. Plg.:

Važiudamas skaito; važiudamas skaitė; važiudamas skaitys; važiudamas skaityk...

Parvažiavęs skaito; parvažiavęs skaitė; parvažiavęs skaitys; parvažiavęs skaityk...

I

PUSDALYVIU išreikšto veiksmo ir tarinio veiksmo lygiagretumas supo-
nuoja, visų pirma, sakinio laiko aplinkybę: tarinys realizuojamas tuo pačiu metu, kai atliekamas pusdalyviu išreikštas veiksmas. Pvz.:

Kaukaze gyvendamas, aš ir rašyti pradėjau Vien. R. VII 286. *Sprukdamas iš smuklės, jis nesuspėjo nė savo lazdelės pasiimti* Myk.-Put. R VI 339. *Petras, žingsniuodamas su Katryte pradžiūvusiu gatvės pašaliu, jaučia jos artumą...* Myk.-Put. R VI 115. *Rengdamasis gulti, Jonas nedrąsiai užsiminė motinai* Paukš. K 46. *Dar piemenaudamas, jis mėgo tenai pasėdėti su draugais* Kap. R 202. *Žvirblis, prieš valgydamas, dabar nebesižegnoja* Jabl. RR I 324.

Kitu lygiagrečiu veiksniu galima nusakyti ir tarinio būdo (kokybės bei kiekybės) aplinkybę. Pvz.:

...vaikai rėkdami ir šaukdami bėgiojo paskui jį, versdami vienas kitą Balč. Ap 39. *Ir jojo jis, pasikraipydamas į visas puses...* Balt. R IV 225. *Visu svoriu guldamas ant lazdos, [...]*

žengė Prakapas susikrimtęs, prislėgtas Cvir. R II 52. *Taip besikalbėdami, vaikai išėjo į nedidelę aikštelę, apsuptą žemų medžių* Maš. IAMB 185. *Ir jis dirbo, kiek galėdamas* Jab. RR I 324. *Naudodamiesi tobulesniais įrankiais, lietuviai patobulino ir pačią žemdirbystę* Ek. geogr. 78. *Lietuvos mokslininkai daug nuveikė, tyrinėdami savo krašto žemės gelmes...* Ek. geogr. 117.

Be to, pusdalyviu gali būti reiškiamas priežasties bei tikslo aplinkybė, kai tarinio veiksmas kyla dėl veiksnio lygiagrečiai atliekamo kito veiksmo ar dėl kokios kitos lygiagrečiai susidariusios veiksnio būsenos. Pvz.:

Džiaukis, jauna būdama... Balč. Ap 10. *Pats kaltas būdamas, kaip tu gali keikti* Jabl. RR I 320. *Eglutė buvo jau nebemąža paaugus ir net drebėdavo, matydama kitus medžius virstant žemėn* Balč. Ap 10. *Moterys, dalyką suprasdamos, reikšmingai lingavo galvomis* Simon. VK I 279. *Ponas Jurkevičius mandagiai tylėjo, nedrįsdamas prieštarauti savo globėjui...* Myk.-Put. R VI 342. *Ir kankinosi, veltui bandydama sumegztį vieną protingą eilę visa, kas, kur, kaip* Vaižg. RR I 78. *Jis subrendo, dar labiau išaugo, dirbdamas po karo rajone* Miež. ML 288.

Radūnaitė pakėlė galvelę, norėdama pažvelgti pirmininkui į akis Kap. R 277. *Vytautas, siekdamas padidinti pajamas iš valstiečių, įvedė naują duoklių ėmimo tvarką* Ek. geogr. 83. *Valstiečiai, stengdamiesi gauti iš savo laukų didesnę derlių, XV amžiuje žemdirbystę žymiai patobulino* Ek. geogr. 84. *1871 ir 1875 m. Vilniuje streikavo tabako fabriko darbininkai, reikalavdami padidinti darbo užmokestį* Ek. geogr. 97.

Nesunku pastebėti, kad šie pusdalyviai atsako ir į laiko aplinkybių klausimus, tačiau pagrindinė jų funkcija vis dėlto yra priežasties (arba tikslo) aplinkybės iškelimas: *Džiaukis, nes esi jauna; Eglutė drebėdavo, nes matė medžius virstant; Moterys lingavo galvomis, nes suprato dalyką; Radūnaitė pakėlė galvelę, nes norėjo pažvelgti* (arba *kad pažvelgtų*) *pirmininkui į akis; Vytautas įvedė naują tvarką, kad padidintų pajamas* ir t. t.

Būdinga, kad vienas pusdalyvis tikslo aplinkybė neina. Tikslo aplinkybę išreiškia veiksmažodinis junginys, kurio pusdalyvis, kaip junginio pagrindinis komponentas, iškelia aikštėn veiksnio norą bei pastangas ką pasiekti, o patį tikslo-siekimo turinį parodo prie pusdalyvio prišlieta kito veiksmažodžio bendratis (*norėdama pažvelgti, siekdamas padidinti, stengdamiesi gauti* ir t. t.).

Kartais šalia tarinio pasakomi pusdalyviai jokios aplinkybės neiškelia, o tik parodo, kad veiksnys lygiagrečiai atlieka kelis veiksmus. Pvz.:

Tai čia, po šias vietas, aršiausiais klasių kovos metais važinėjo Petras Cvirka, skelbdamas Partijos tiesą, kvėpdamas pasitikėjimą tarybine santvarka... J. Balt. Kdn. 8.

Plg.: *Tai čia [...] važinėjo Petras Cvirka ir skelbė Partijos tiesą, kvėpė pasitikėjimą tarybine santvarka...*

II

Pusdalyvio vartojimą dabartinėje lietuvių kalboje apriboja tik viena sąlyga, būtent — pusdalyvio veiksmas realioje tikrovėje turi tęstis tiek pat ilgai arba ilgiau negu tarinio veiksmas, kuris visas nuo pradžios iki pabaigos vyksta pusdalyvio veiksmo fone.

Kaip tik dėl to aplinkybes reiškiantys pusdalyviai paprastai turi eigos veiksmo veiksmožodžių reikšmę. Dar keletas pavyzdžių:

Verkė tėvas ir motina, mane išleisdami Jabl. RR I 323. *Aš išplaukdamas moju ranka* Miež. ML 148. *Užmigdamas Gražulis iš pradžių girdėjo didelius lašus skambant už langų* Vencl. R II 109. *Pranešdamas Skrodskio įsakymą, vaitas tarėsi daręs Keduliams malonę* Myk.-Put. R VI 324. *Laima Gailiūnaitė, prižiūradama žąsis, sėdėjo paežerėje...* Vien. R. V 366. *Raiteliai jojo žingsniu, aplenkdami išvartas, krūmus, šiekštas, skruzdėlynus...* Vien. R IV 15. *Išlėto nulipdamas nuo tribūnos, Ignotas peržvelgė salę* Gud.-Guz. R II 591. *Na, miegok! — staiga nutraukė jis, apsisiversdamas ant šono ir atsukdamas man savo plačią nugarą* Balt. R IV 40.

Kaip matyti, pusdalyviai čia konstatuoja ne veiksmo pabaigą, o lygiagrečiai vykstantį ištisinį veiksmą, kurio trukmė yra tokia pati arba net ilgesnė už tarinio trukmę.

Eigos veiksmo veiksmoždziai, kaip žinoma, yra kartiniai ir kartotiniai. Kartinių eigos veiksmo veiksmoždzių pusdalyviai ne visada tinka aplinkybėms reikšti. Tokie pasakymai, kaip *parėjo, šaudamas varnas; pastatė namus, parduo damas linus; pataisė sveikatą, važiuo damas į kurortus*, yra taisytini, nes prieštarauja realiai tikrovei (kartinio šūvio trukmė yra per trumpas laikas namo pareiti, kartinio linų pardavimo trukmė — per trumpas laikas namams pastatyti ir t. t.), tuo tarpu tie patys pasakymai su atitinkamų kartotinių veiksmoždzių pusdalyviais yra visai realūs:

Parėjo, šaudydamas varnas; pastatė namus, pardavinėdamas linus; pataisė sveikatą, važinėdamas į kurortus.

Šių sakinių pusdalyviai parodo, kad lygiagrečiai vykstantis veiksmas yra ne vienu metu atliekamas, bet ištisai kartojamas ir dėl to tęsiasi ilgesnį laiką.

Akimirkos bei mažybės veiksmo veiksmoždzių pusdalyviai gali eiti aplinkybėmis, jeigu sakinio tarinys reiškia taip pat akies mirksniu įvykstantį veiksmą arba konstatuoja tik vieną kurį veiksmo momentą (pavyzdžiui, veiksmo pabaigą):

Nikstelėdamas koją, aiktelėjau iš skausmo. Pasveikinau, spustelėdamas ranką.

Tačiau taisytinas toks pasakymas: *Nikstelėdamas koją,ėjau namo* (galėtų būti *Eidamas namo, nikstelėjau koją*).

Eigos veiksmo tarinių aplinkybėmis gali eiti akimirkos bei mažybės veiksmo veiksmoždzių pusdalyviai, tik įgiję per kitus sakinio žodžius kartotinio eigos veiksmo reikšmę. Pvz.:

Pūškavo sunkiai, kartais truputį sudejuodama Žem. R I 167. Mėnuo skubiai yrėsi priešais, čia skaidriai sušvisdamas, čia vėl vos matomas pro balzganus debesų skutus Myk.-Put. R. VI 618.

I š v a d o s

1. Pusedalyvis reiškia asmeninio sakinio aplinkybę, kylančią iš to paties veiksnio kito veiksmo, atliekamo lygiagrečiai su tarinio veiksmu.
2. Pusedalyviu esti reiškiamos vientisinės bei sudėtinės laiko, būdo (kokybės ir kiekybės) ir priežasties aplinkybės. Tikslu aplinkybę reiškiant, prie pusedalyvio dar prišliejama kito veiksmažodžio bendratis.
3. Aplinkybėmis einantys pusedalyviai paprastai yra eigos, veiksmo, nes tarinio veiksmas realioje tikrovėje turi spėti įvykti pusedalyvio veiksmo fone.
4. Akimirkos veiksmo reikšmę turintys pusedalyviai gali eiti aplinkybėmis tų tarinių, kurių veiksmas realioje tikrovėje trunka taip pat tik akimirką.

Vilniaus valstybinis V. Kapsuko v.
universitetas,
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1961 m. balandžio mėn.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ДЕЕПРИЧАСТИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

И. БАЛЬКЕВИЧЮС

Резюме

В литовском литературном языке деепричастие (имеется в виду деепричастие с суффиксом *-dam-*) употребляется только в личном предложении. Такое деепричастие обозначает обстоятельственное слово, образовавшееся от сопутствующего действия к сказуемому—глаголу при одном и том же подлежащем.

В предложении деепричастие относится к глаголу и выражает отношения обстоятельств: времени, причины и образа действия.

Сочетаясь с глаголом, деепричастие в литовском литературном языке имеет с ним и общий вид: действие сказуемого должно произойти в пределах действия деепричастия или заканчиваться с действием деепричастия. Обычно обстоятельственные слова выражаются деепричастиями от глаголов несовершенного вида.